

Consideracions i hipòtesis sobre la formulació i l'afermament dels conceptes de regió i la seva relació amb l'estat-nació

Mª Àngels ALIÓ i TORRES

Les teories regionals i els seus mètodes no són pas diferents a d'altres contribucions científiques i, com elles, també han estat formulades en funció de la realitat i dels sistemes culturals des dels quals van enunciar-se i afermar-se. Aquesta constatació, que ens remet als factors implícits en els paradigmes en general i en la producció científica en particular, pot abordar-se des de diferents perspectives si bé, ateses les característiques de la figura de Lluís Solé Sabarís geògraf, ha semblat que podria ésser interessant aprofundir en el tema, ocupant-nos, preferentment, dels condicionants polítics que, dins del marc de l'estat-nació, presideixen les distintes formulacions regionals.

Al llarg d'aquestes pàgines hom veurà, per tant, que es parteix de la base que la Geografia, en el transcurs d'aquest segle, ha anat reflectint, en les seves teories regionals, tot un seguit d'elements que procedeixen de la ideologia dominant i que pretenen explicar de manera raonable i objectiva, quin és el paper que cal atribuir als espais i/o territoris que, tot i formar part de l'estat, sobresurten precisament com a conseqüència dels seus trets diferencials.

Intentant de trobar un camí mínimament sistematitzat amb el qual avançar en la recerca d'aquestes connexions, s'han utilitzat algunes de les idees que es desprenen de la identificació dels models sòcio-centristes i que s'utilitzen en Sociologia¹ per tal d'abordar les formulacions científiques inserides en les visions liberals tradicionals, les quals es plantegen les relacions individu-sistema tot integrant-lo de manera orgànica i equilibrada dins del marc de l'estat-nació. Aquest model, que ja va ésser emprat per d'altres autors en un intent de comprendre algunes de les característiques de la producció científica espanyola en matèria regional², és el que ens ha permès de reformular les nostres primeres impressions sobre el tema, el desenvolupament de les quals assajarem d'avançar, provisionalment, en aquestes pàgines.

Cal concretar, potser, que els conceptes de regió sobre els quals treballarem —i que es refereixen a la regió històrica, a la regió polaritzada, a la regió en tant que espai d'identitat— es defineixen i expliquen en la mesura que proporcionen unes determinades explicacions geo-centristes, que han estat formulades per les societats europees des d'una única ideologia dominant que ha hagut d'anar modificant les seves propostes d'acord amb les transformacions que han afectat, successivament, les estructures dels mateixos estats. S'entén, per tant, que són conceptes destinats a explicar de manera satisfactòria, no solament els components econòmics de les relacions socials i la seva incidència en l'organització espacial, sinó que, a més, han de proporcionar una sortida raonable i objectiva que aglutini els particularismes territorials i les tendències de dispersió latents dins d'uns estats que es defineixen, en canvi, pels principis d'homogeneïtat i unitat.

Ara bé, com que la investigació d'aquestes connexions constitueix un tema força ampli, que probablement se situï en l'àmbit de la Filosofia i Sociologia de la Ciència, ens ha semblat que, de manera totalment provisional, podríem tractar de cenyir-la a alguns aspectes que, tot i la seva parcialitat, permeten avançar en aquesta línia d'investigació.

Pel que fa, doncs, a aquestes pàgines, hom veurà que s'ha treballat, en primer lloc, l'exemple de la Geografia Regional espanyola dels anys seixanta, fent especial menció a les aportacions de Lluís Solé Sabarís en matèria regional i cercant de mostrar en quina mesura, el context geopolític afecta la utilització i l'afermament d'uns o altres models regionals. A continuació, i en segon lloc, s'ha intentat d'aprofundir en algunes de les aportacions actuals de la Geografia Regional perquè ofereixen actualment una explicació que conté una aparent contradicció reflectir plantejaments estatalistes i defensar, simultàniament, la regió en tant que territoris definits com espais de pertinença i d'identitat. Tanmateix, però, hom veurà que, almenys per ara, aquestes formulacions no són unívocament lineals en matèria política i, àdhuc, algunes d'elles, obertament incompatibles des de les posicions sòcio-centristes.

De tota manera, és probable que aquestes incompatibilitats no deixin d'ésser lògiques donades les circumstàncies actuals quan, tot i la seva inadequació respecte a l'economia europea dels anys vuitanta, el concepte de regió polaritzada encara continua vigent en un cert sentit i els plantejaments de la Geografia Humanista malden per imposar-se. En tot cas, però, la successió entre uns i altres conceptes s'ha tractat específicament en tercer lloc, utilitzant en aquest sentit, una hipòtesi que, en el seu moment, va ésser formulada³ per tal d'explicar els moviments regionalistes europeus i que parteix d'una teoria sobre les crisis de l'estat-nació. Tot i la precaució amb la qual cal tractar aquests temes, creiem que un plantejament d'aquestes característiques proporciona un marc prou adequat amb el qual trobar uns nexes suficientment clars i explícits mitjançant els quals articular i aprofundir en alguns dels tòpics que s'utilitzen habitualment per tal d'explicar, precipitadament, els canvis en el predomini d'un o altre concepte de regió.

La realitat diferencial en la geografia regional espanyola: l'exemple de Lluís Solé Sabarís

Les al·lusions que fan alguns autors respecte al caràcter paradigmàtic de la regió⁴, és probable que tinguin en les aportacions espanyoles un magnífic camp de debat i de verificació de qualsevol hipòtesi que pugui formular-se en aquest sentit. Recordem simplement, a títol introductori, la utilització polititzada dels plantejaments deterministes durant la post-

guerra, el regionalisme tecnocràtic del desarrollisme econòmic dels anys seixanta⁵ o, encara, les peculiars derivacions que el paradigma vidalià va tenir a Espanya on, contràriament que a França, va servir moltes vegades, tal com veurem més endavant, per presentar científicament les aportacions particularistes i nacionalistes alternatives a les propostes uniformitzadores que, d'acord amb el model sòcio-centrista, es recolzaven, abastament, en les premisses fisiogràfiques procedents del concepte de regió natural.

És precisament en aquest context, el de la producció científica espanyola de mitjans dels anys cinquanta i durant els seixanta, que l'exemple de Lluís Solé Sabarís constitueix una bona referència per fer sobresortir alguns dels condicionants polítics implícits en les definicions i metodologies dominants.

Veiem, per tant, que les aportacions de Lluís Solé Sabarís s'han d'entendre respecte el marc d'una Geografia, i d'unes Ciències Socials que, en general i com a resultes de la ideologia dominant durant la postguerra, estaven intentant desfer-se dels seus components naturalistes que eren els que més els lligaven a les formulacions franquistes i assajaven de buscar altres camins científicament acceptables mitjançant els quals reintroduir una sèrie de temes que havien estat postergats fins el moment. Probablement, ja sigui perquè bastants personalitats científiques haguessin rebut l'impacte del paradigma vidalià durant la seva formació, o bé perquè haguessin descobert que a través de les formulacions que se n'hi derivaven podia invalidar-se el supòsit determinista que planava pel damunt de les proposicions oficialistes, és on calgui trobar l'explicació de l'èxit progressivament creixent d'unes teories que serien abandonades ben aviat a Europa i que, en canvi, estaven destinades a tenir una llarga vigència a Espanya.

Tot i que convindria matisar aquestes afirmacions, no pot predre's de vista, per tant, que aleshores, bastants geògrafs deurien aplicar el seus esforços en el sentit de demostrar la capacitat de l'actuació humana en l'organització del medi geogràfic i en la necessària dimensió temporal —la història— en la qual s'havien de materialitzar els processos econòmics, socials o culturals. Segur que hom pot aportar abundants i significatives publicacions en aquesta línia, si bé potser no estaria de més recordar aquí les aportacions de Jesús García Fernández⁶ quan intentava demostrar que les característiques del paisatge agrari castellà no estaven pas condicionades pels factors climàtics o edafològics i que era en el procés històric, a través de la privatització dels béns del comú i les necessitats d'una economia d'autosubsistència, on calia cercar les explicacions de l'estructura agrària.

D'altra banda, però, la utilització que Lluís Solé Sabarís fa del mètode vidalià se situa en una altra direcció, que l'allunyava, lògicament, de les aportacions científiques de l'anàlisi geogràfica i de la síntesi i l'acostava, en canvi, a la problemàtica política del regionalisme. Les hipòtesis sobre les quals recolza aquesta interpretació poden trobar-se a través de la doble perspectiva que es desprèn de les explicacions que ell mateix fa de la regió i que suposen, la primera, la convicció de la realitat regional i, la segona, la reflexió i la prevenció respecte a la utilització indiscriminada del concepte de regió natural que era el que caracteritzava les posicions acadèmiques sòcio-centristes. La primera afirmació procedia, és clar, de la seva formació vidaliana com a geògraf, encara que probablement tampoc no s'hauria d'excloure la influència de les seves conviccions catalanistes; per altra part, la segona, es relaciona amb l'especialització geològica, que el capacitava per reflexionar amb profunditat sobre els límits de les premisses fisiogràfiques. De la mateixa manera, però, segur que també deurien pesar, tal com dèiem més amunt, els antagonismes respecte a les formulacions regionals dominants. En tot cas, sigui quina sigui la interpretació que es pugui considerar més adequada, tot sembla apuntar en el sentit que qual-

sevol aportació de Lluís Solé Sabarís estigués clarament condicionada pel context, històric, acadèmic i polític, en el qual va desenvolupar les seves aportacions.

Així i, sense entrar en l'anàlisi de qüestions específicament metodològiques, que també va abordar en la seva aportació a la «Miscel·lània Pau Vila»⁷, podríem donar una sèrie de dades en aquest sentit, les unes referides a l'objectivitat regional i les altres a la diferència clara i rotunda entre regió i regió natural. D'aquesta manera, cal començar recordant que per a Lluís Solé Sabarís, la regió és la regió geogràfica i que aquesta, «concebuda d'una forma o altra, no és una fantasia, sinó que constitueix una realitat social, geogràfica i econòmica»⁸, la qual cosa repercutia en la justificació de la seva objectivitat, entesa, bàsicament, des del caràcter social del que se'n derivava una «personalitat pròpia»⁹.

De tota manera, però, ja fos com a conseqüència de la problemàtica regional del franquisme, o bé per les mateixes arrels vidalianes de les seves premisses, Lluís Solé Sabarís també va haver de plantejar-se quina era l'articulació entre la regió i l'estat, la qual cosa, simplificada a partir de les afirmacions sobre la personalitat regional, podia plantejar-se, però, des del punt de vista organicista el que era, per altra part, l'explicació habitual en qualsevol formulació acadèmica del moment. Aquest raonament, recolzat en la personalitat social específica de la regió, el trobem formulat quan diu que les regions constitueixen «unitats formals d'ordre superior les quals no poden esquarterar-se ni mutilar-se sense produir un trasbals profund en les consciències i en l'economia del país»¹⁰, i era precisament aquesta proposició la que el permetia sortir al pas dels assaigs de divisió regional d'Espanya en base a unes preteses regions naturals¹¹ i possibilitava el plantejament d'un marc de relacions en el qual la regió assoliria una posició mínimament favorable respecte la seva articulació estatal.

Pel que fa a la regió natural, tema respecte el qual hom pot trobar abundants referències sobre el significat de les seves aportacions, ens limitarem, però, a ressenyar-ne només un aspecte. Així, direm que malgrat que fins i tot ell mateix no va poder sostreure's a les pressions fisiogràfiques de la immediata postguerra¹², l'aportació definitiva de Lluís Solé Sabarís estaria caracteritzada per l'esforç realitzat en el sentit de mostrar la necessitat de dissociar científicament el concepte de regió del de regió natural, atribuint a la primera el caràcter real i objectivista que estem comentant i deixant per a la segona definició la tasca específica i concreta d'abordar els aspectes formals —fisiogràfics— de l'espai.

La regió com a territori: l'explicitació del regionalisme i dels mecanismes de poder en les formulacions geogràfiques actuals

Ara bé, encara que en el cas espanyol les particulars circumstàncies del franquisme facilitin la identificació dels paral·lelismes existents entre la utilització de qualsevol formulació regional i els respectius condicionants polítics, aquest no ha estat el cas de la majoria d'escoles europees on, fins fa pocs anys, tant el paradigma particularista com el nomotètic, o el que podríem dir-ne la visió objectivista o relativista de la regió, es plantejaven des de premisses presumptament racionals i científiques que pretenien situar les seves aportacions al marge d'unes realitats socials i polítiques que, en tot cas, hi eren igualment presents de manera implícita¹³.

Aquestes visions, específicament sòcio-centristes, no semblen però identificar-se amb claredat en les formulacions actuals sobre la regió, les quals, com anirem veient, han incorporat, de manera directa, alguns del components regionalistes i han assajat de resituar-

los, de manera raonable, en el marc d'uns estats on predominen les característiques d'una societat urbana avançada. En tot cas però, tampoc no s'hauria d'oblidar que aquestes també són unes aportacions que cal considerar amb un cert distanciament en la mesura que, moltes d'elles, probablement, també estiguin influenciades, a la seva volta, per un nou model socio-centrista que s'estaria elaborant en l'actualitat, la difusió i afermament del qual semblarien derivar-se d'una situació en la qual s'imposa una revisió a fons de les ofertes científiques que s'havien utilitzat abans en el context del capitalisme monopolista expansiu.

Per tant, tot i la provisionalitat d'aquest assaig, si prenem com a punt de referència algunes de les darreres manifestacions, celebrades amb motiu de congressos o trobades científiques, destinades a tractar qüestions regionals¹⁴ ressalten, d'antuvi, una sèrie d'afirmacions, aparentment contradictòries però molt probablement complementàries, les quals, per un costat, tendeixen a reorientar les recerques en la línia de l'objectivisme, i per l'altra, insisteixen en la necessitat de relativitzar el concepte de regió en la mesura que se'l considera inserit dins d'un sistema cultural que va canviant com a conseqüència dels efectes de les modificacions que es produeixen en les estructures socials corresponents. De tota manera, però, unes i altres estan intrínscament relacionades en la reformulació del concepte de territori el qual tendeix, així, a substituir el de regió.

Pel que fa a la difusió del concepte de territori, quelcom que s'ha de valorar inicialment són els efectes metodològics dels seus mateixos components realistes, els quals permeten incorporar la dimensió socialment i històricament concreta mitjançant la qual una col·lectivitat utilitza un espai o regió determinats. Aquest plantejament que transforma en científicament acceptables estudis sobre àrees concretes i que s'enfoquen des de perspectives globalitzants conté, però, un altre element que li és característic i que fa al·lusió a la mateixa propensió particularista que es desprèn de l'acceptació de l'objectivitat: és la que es refereix a la progressiva tendència a considerar la regió com espai d'identitat¹⁵.

Altrament, però, s'ha de tenir en compte que, en la mesura que el concepte de territori permet incorporar igualment l'anàlisi de la dinàmica social que presideix l'organització de l'espai, també es poden trobar, en aquesta línia, interessants aportacions destinades a estudiar els mecanismes de producció de l'espai i d'articulació territorial, ja sigui en el sentit d'investigacions destinades a aprofundir en els efectes espacials de les estructures socials i dels mecanismes de poder que, tot i operar des d'escala diferents, incideixen en la regió¹⁶; o bé en la línia d'una anàlisi behaviorista que tendeix, en canvi, a estudiar els efectes de l'economia en els sistemes d'identificació territorial¹⁷.

Finalment, però, si reprenem les afirmacions aparentment contradictòries que sostenen actualment alguns geògrafs respecte a la necessitat de relativitzar la regió en la mesura que aquesta és un element més d'un sistema cultural que s'ha d'entendre globalment, en base a les seves coordenades històriques —que no planetàries— resultaria ésser que el concepte de territori estaria desenvolupant actualment una funció en tant que factor d'identificació territorial l'abast del qual caldria mesurar i també comparar, respecte al paper jugat pels altres conceptes de regió en les seves respectives èpoques de consolidació.

Situats en aquest punt, pot ésser interessant recollir una proposta de C. Raffestin¹⁸ la qual se situa en la línia d'explicitació dels components polítics que incideixen en les respectives formulacions regionals i a redós de la qual semblaria ésser que cadascun dels tres paradigmes principals, l'històric, l'econòmic i el vivencial, vindrien a correspondre's a tres etapes de la història contemporània de la societat europea la qual hauria expressat així, en clau científica, les variables que els grups socialment dominants consideraven prioritari d'organitzar i racionalitzar respecte a les seves relacions espacials. Les diferències quant aquestes relacions, i les causes considerades com a principals, es trobarien,

doncs, incorporades en els respectius paradigmes regionals, els quals haurien oscil·lat des de la territorialització que comportava la legitimació científico-cultural de la definició històrica, fins a una desterritorialització provocada per la dominància de les lleis econòmiques. Finalment, és clar, i a redós d'uns processos que s'estarien desenvolupant actualment, es configuraria un nou paradigma reterritorialitzador, similar al que hem vingut exposant, a través del qual s'estaria articulant una explicació sobre els canvis que afecten els sistemes culturals i econòmics de les societats industrials avançades i les seves repercussions en l'organització del territori i en l'articulació amb l'estat.

Aquests processos, que impliquen una sèrie de transformacions que, moltes vegades, són interpretades com a crisis¹⁹ mereixeran, però, una especial atenció quan, més endavant, abordem la relació existent entre les crisis de l'estat i les formulacions de regió a les quals ens hem anat referint.

La incidència de les crisis de l'estat - nació en les teories regionals

Si considerem que els condicionants polítics —i en general tots aquells que es relacionen amb la gestió i el poder— estan incorporats implícitament en qualsevol de les teories i mètodes d'anàlisi regional, és possible entendre que aquests es plantegin tot sovint en base a extrapolacions d'uns determinats factors, els quals un cop inserits en el model socio-centrista corresponent, acaben considerant-se com els reflexos fidels i globals de la mateixa realitat.

En un assaig de clarificació de com les formulacions regionals han anat utilitzant, només, unes quantes variables d'aquesta realitat, i les presenten a mode d'imatge totalitzadora i per tant, suplantadora del territori, que difumina alguns dels processos reals més conflictius, s'ha intentat d'utilitzar, conjuntament, dos tipus d'hipòtesis diferents. El primer tipus d'hipòtesis procedeix del plantejament de C. Raffestin²⁰ sobre el procés territorialització — desterritorialització — reterritorialització (T.D.R.) i els paral·lelismes que poden establir-se amb la successió dels tres conceptes de regió històrica, econòmica i vivencial.

El segon conjunt de premisses intenta de relacionar aquestes mateixes hipòtesis inserint-les en el marc d'un procés temporal en el qual canvien les estructures de la relació territori-estat. S'han utilitzat, amb aquesta finalitat, els plantejaments que fa Y. Mény²¹ sobre les crisis de l'estat-nació i la seva connexió amb els moviments regionalistes i els nacionalismes europeus.

De tota manera, abans d'entrar en l'anàlisi d'aquestes hipotètiques correlacions i de la manera com aquestes connecten amb els interessos socialment i políticament dominants, convindria resumir alguns dels aspectes més rellevants de les crisis a les quals fa esment el treball de l'Y. Mény.

Les crisis de l'estat-nació dins el marc de relacions centre-perifèries regionals

Si bé per un costat la identificació del regionalisme com a mobilització de les perifèries —regionals o territorials— davant de l'estat, pot fer pensar que la proposta que presenta Y. Mény estigui influïda per components socio-centristes, en realitat, també s'hi detecten altres aspectes que l'allunyen de les formulacions unitàries pròpiament dites. Així, entre aquests darrers, destaca, en primer lloc, la consideració dinàmica de l'estat al qual inter-

preta, bàsicament, en una doble vessant: una d'històrica, en la qual l'estat-nació apareix com una forma d'organització política intermèdia, a mode de «cristal·lització transitòria d'un procés en curs»²²; i una altra espacial, en la mesura que explica les relacions estat-regió en un marc complementari i dialèctic en el qual malgrat la situació subordinada o perifèrica de la regió, qualsevol canvi en un dels dos components incideix en l'estructura global del mateix estat.

A part d'aquesta visió, que contrasta amb la premissa d'immutabilitat dels plantejaments liberals tradicionals, hi ha, en segon lloc, una altra característica que aniria bé de destacar en la mesura que connecta amb les preocupacions geogràfiques actuals, i que es refereix a la insistència amb la què l'estat-nació, i en particular l'estat europeu, ha defensat una única identitat territorial.

Tanmateix, però, el plantejament de l'Y. Mény, que es formula en base a les aportacions anglosaxones dels anys seixanta i principis dels setanta²³, supera el plantejament escurat de la identitat regional i el resitua en l'òrbita dels processos nacionalistes i les seves relacions amb l'estat central. Resulta, així, que de la seva anàlisi es desprèn una explicació sobre el procés de canvi i de transformacions que s'ha esdevingut a Europa des de principis del segle XX en el qual vénen a ocupar un lloc destacat les mateixes relacions regió-estat, a les quals caracteritza per la successió d'una sèrie de crisis, que esquematitza en cinc tipus de processos diferents, que no són mútuament excloents i que poden combinar-se diferentment entre si

Aquesta classificació de les crisis, diferenciades segons afectin els processos que aglutinen els mecanismes d'*identitat*, *legitimitat*, *participació*, *distribució* i *penetració*, semblen constituir, per tant, un bon instrument en base al qual intentar articular les teories geogràfiques regionals amb les respectives estructures polítiques de les quals procedeixen. Comentem, però, abans, ni que sigui molt breument, algunes de les relacions conflictives que poden recollir-se en cada una d'aquestes crisis.

Així, la crisi d'*identitat* seria aquella que al·ludeix als sistemes de referència territorial que aglutinen els individus d'una col·lectivitat que, com la de l'estat, tendeix a potenciar una única i excloent identificació nacional, i que, tot i estar impulsada per institucions tals com les de l'ensenyament, els equipaments, la burocràcia o les forces armades, no deixa d'estar sotmesa a pressions de diferenciació territorial que poden arribar a esdevenir més o menys intenses.

Per la seva banda, la crisi de *legitimitat*, fa referència a aquelles qüestions de justificació política del mateix estat, que afecten el funcionament institucional i que repercuteixen en la inviabilitat o insuficiència de la pràctica política. Aquesta crisi, de la qual Y. Mény n'explica el desenvolupament en dues etapes —que poden resumir-se en l'abans i el després de la segona Guerra Mundial— i respecte la qual assenyala el paper que hi tenen diverses formes de resistència regional que poden esdevenir instruments de territorialització, està, però, íntimament relacionada amb dues altres crisis que també poden interpretar-se com una crisi de *legitimitat*: són les crisis de *participació* i de *distribució*. Així, la primera, fa referència a la crisi subsegüent a la progressiva demanda de participació ciutadana que caracteritza les societats avançades, les quals, en comptes de generar sentiments de pertinença globals potencien, en canvi, l'àmbit específic per al qual es demana la participació. Aquesta sobrevaloració, particularment important quan al·ludeix als nivells espacials locals o intermedis —des del barri fins a la regió— tendeix, és clar, a debilitar els sentiments de pertinença i la legitimitat estatal, crisi aquesta que també s'accentua quan es donen, encara, processos que contradiuen l'objectiu igualitarista de l'estat i que poden produir-se en dos nivells: el social i el territorial. Els conflictes quant a la distribució cons-

titueixen, de fet, la tendència que ha estat més estudiada des de les perspectives que intentaven explicar el regionalisme en tant que conseqüència dels processos migratoris que ancoraven les àrees més endarrerides dels països industrialitzats en el subdesenvolupament relatiu que les caracteritzava²⁴.

Finalment, i pel que fa a la crisi de *penetració*, segons Y. Mény, podria entendre's com la crisi resultant de la ineficàcia en les formes de relació entre les «élites» regionals i les estatals. Plantejada la crisi d'aquesta manera que, per altra part, també ha estat assenyalada secundàriament per P. Tafani²⁵, semblaria ser que la dinàmica estat-regió passaria per una sèrie successiva d'etapes, caracteritzades cadascuna per una relativa estabilitat quant al control que l'estat exerceix respecte les «élites» perifèriques, així com pel que fa a les contrapartides respectives. Aquests equilibris, que resultarien d'una adequació respecte als canvis en les estructures econòmiques i polítiques s'esdevindrien després d'unes situacions de crisi en les quals s'hauria evidenciat la necessitat de modificar el sistema de relacions preexistent.

També en aquest cas es desprèn que Y. Mény està parlant, de fet, de dues etapes, un altre cop al llindar de la Segona Guerra Mundial i apuntant cada una d'elles als corresponents paral·lelismes amb la regió històrica i l'econòmica, materialitzades, pel que fa a aquest punt, en les formes de penetració que anirien aparellades a la penetració cultural, burocràtica i mercantil de l'estat burgès la primera, i als canvis inherents a la penetració del capitalisme internacional la segona.

L'afermament dels paradigmes regionals com a resposta a les crisis internes de l'estat-nació

Ara bé, pel que fa als objectius que s'han plantejat i, assajant de trobar ja específicament els lligams existents entre les teories regionals —i aquesta situació de relacions estat-perifèries regionals— ha semblat que, potser, el més adient donat l'abast simplement introductor i d'aquest estudi, podria consistir en un assaig de confrontació de les característiques més rellevants de cadascuna de les formulacions regionals que se succeeixen al llarg d'aquest segle, i els processos estat-regió que s'han descrit a tall de crisis. Cal recordar, però, que aquest intent, esquematitzat en el Quadre I²⁶, es complementa amb la idea ja expressada per C. Raffestin²⁷ respecte a la inserció dels mateixos conceptes de regió en un únic procés T.D.R.

El concepte de regió històrica

Quant al concepte de regió històrica, si s'observa el quadre I, hom veurà que s'han volgut remarcar, en particular, els paral·lelismes existents entre una sèrie de processos desenvolupats paral·lelament als conflictes polítics i de classe a redós dels quals, podria buscar-se, per un costat, una primera crisi interna de l'estat burgès i, per l'altre, considerar la seva incidència en unes tendències d'explicacions territorialitzadores entre les quals, el concepte de regió estava destinat a tenir un paper important.

D'aquesta manera, en el marc de l'estat europeu de principis de segle XX, semblaria ser que hauria de considerar-se, almenys provisionalment, els conflictes generats com a conseqüència de les iniciatives culturals dels estats, les quals, a través de l'alfabetització i l'ensenyament primari obligatori, si bé tendien a capacitar mínimament i homogèniament la població que havia de constituir el futur mercat de treball, estaven començant a arraconar elements tals que, com les llengües autòctones, havien estat, fins el moment, un vincle d'identificació territorial alternatiu.

En tot cas, encara que aquesta crisi d'*identitat* hagi pogut esdevenir més profunda allà

RELACIONS ESTAT — PERIFÈRIES REGIONALS		FORMULACIONS REGIONALS DOMINANTS		CONCEPTE
CRISIS	PROCESSOS	PROCÉS	PROCÉS T.D.R.	
DEFINICIÓ — Identitat — Tendències d'homogeneïtzació cultural i primers conflictes amb les cultures territorials JUSTIFICACIÓ — Legitimitat — Desigualtat política i rivalitat entre grups socialment dominants pels ressorts del poder — Distribució — Desigualtat social PENETRACIÓ — «Élites» estatals — «Élites» locals i/o regionals		Sistemes d'identificació territorial <ul style="list-style-type: none"> — Estat: Política econòmica — Regió: Projecte col·lectiu derivat del passat: cultura etnologia Pacte polític <ul style="list-style-type: none"> — Territorialització dels processos socials — Legitimació estatal 		REGIÓ HISTÒRICA
		TERRITORIALITZACIÓ		
JUSTIFICACIÓ — Participació — Deteriorament del sistema de partits — Distribució — Homogeneïtzació ciutadana i «mass-media» — Desequilibris territorials PENETRACIÓ — Capitalisme internacional — «Élites» estatals — «Élites» locals i/o regionals		Control econòmico-territorial <ul style="list-style-type: none"> — Estat <ul style="list-style-type: none"> — Política econòmica: sectors productius i política laboral — Desequilibris interns — Regió <ul style="list-style-type: none"> — Regions pobres — Planificació territorial i urbana 	PACTE ECONÒMIC	REGIÓ POLARITZADA
		DESTERRITORIALITZACIÓ		
DEFINICIÓ — Identitat — Sistemes culturals alternatius JUSTIFICACIÓ — Legitimitat — Descentralització i administracions territorials — Participació — Mecanismes de participació local i/o territorials intermedis — Distribució — Crisi del sistema fiscal i pèrdua de funcions redistributives PENETRACIÓ — Capitalisme internacional — «Élites» estatals — «Élites» locals i/o regionals		Noves identificacions territorials <ul style="list-style-type: none"> — Pacte intern respecte als mecanismes de control social i cultural — Optimització econòmica de les regions urbanes Política estatal <ul style="list-style-type: none"> — Relacions internacionals — Estabilitat del sistema 		REGIÓ I ESPAI D'IDENTITAT
		RETERRITORIALITZACIÓ		

QUADRE I: INCIDÈNCIA DE LES CRISIS DE L'ESTAT EN LA FORMULACIÓ DELS CONCEPTES DE REGIÓ

on els sistemes culturals tradicionals, encara que febles, entroncaven amb processos nacionalistes tals com, per exemple, el català, probablement però, que els seus efectes no deurién ésser tan decisius com els que es deurién derivar de la crisi de *legitimitat* i de *distribució* les quals, si seguim les orientacions d'Y. Mény, podrien haver-se produït com a conseqüència de la manifesta inviabilitat de l'estat davant d'una sèrie de problemes entre els quals caldria esmentar, sobretot, el dels conflictes entre les distintes fraccions de la burgesia per la utilització de les institucions estatals, partits polítics inclosos, així com el de la mateixa incapacitat de l'estat davant de les reivindicacions del proletariat urbà i els moviments camperols.

Pel que fa als blocs socialment dominants, s'ha de tenir en compte però, que, a més, aquestes crisis estaven acompanyades d'un canvi en el que fa a les escales de llurs propis poders, qüestió que es relaciona amb les crisis de *penetració* i que es produïa com a conseqüència de la contradicció existent entre el procés d'homogeneïtzació del mercat estatal, que reformava les fraccions de la burgesia que havia assolit el seu control, i les tendències del poder econòmic en les escales intermitges el qual ja no podia ésser exercit en base a les «èlites» municipals i s'estava concentrant en mans d'unes burgesies urbanes —ja fossin industrials o rendistes— que tendien a un monopoli regional progressivament organitzat.

De fet, és fàcil trobar exemples d'aquest procés en la història contemporània dels distintes països europeus i en aquest sentit, el cas de la burgesia industrial barcelonina —i catalana— enfront de la burgesia rendista espanyola ha estat un exemple que ja s'ha esgrimit amb bastant asiduitat. També podríem referir-nos al cas francès, i al paper de la burgesia industrial de Metz la qual, segons el mateix testimoni de P. Vidal de la Blache, hauria generat una intensa malla econòmica a la qual ell mateix interpretava com a símptoma dels vincles regionals que s'estaven organitzant aleshores a la Lorena.

Aquest procés d'integració econòmica, de territorialització, que s'expressa en els tipus de relacions entre aquestes burgesies regionals i les «èlites» estatals, havia de trobar, doncs, una altra cristallització institucional i, en aquest sentit, els mateixos projectes de divisió regional històrica que es proposaren a França en el transcurs dels darrers dos últims decennis²⁸ són un bon exemple a partir del qual explicar el perquè de l'èxit d'una formulació com la vidaliana. Recordem, a més, com des de les reflexions nacionalistes dels geògrafs d'aleshores i que com el mateix M. Dubois²⁹ eren molt conscients del paper que havia de tenir la Geografia en l'afermament del nacionalisme francès, fins a les interpretacions d'autors contemporanis³⁰, contem amb nombroses contribucions amb les quals confirmar la pertinença d'un concepte que, com el de la regió històrica, garantia la personalitat identificadora del territori i la complementava amb l'homogeneïtat mercantil i política que era necessària d'assolir en l'estat. Pensem, si més no un cop més, en les derivacions polítiques i socials d'una formulació territorial únicament històrica, en la qual el present s'entenia, només, en tant que resultat d'un procés natural³¹ que venia a enfortir les burgesies rendistes i agràries de la França decimonònica tot minimitzant, excloent-los, els conflictes socials inherents a les transformacions reals d'un present progressivament urbà i industrial³².

Precisament, a la segona columna del quadre I, es trobarà que s'ha assajat d'esquematzar els acords bàsics d'aquest pacte, expressat en un concepte que, com el de la regió, permetia equilibrar les tendències en conflicte les quals, a mode de versió reduïda del nacionalisme conservador, definien la regió pel passat i feien aparèixer una alternativa col·lectiva que minimitzava els conflictes reals. Per altra part, aquest tractament també garantia la posició de l'estat en tant que unitat econòmica en la qual podien aplicar-se

les lleis d'un capitalisme que, tot i l'esfera regional, necessitava l'uniformisme de la política econòmica.

Aquest procés ambivalent de territorialització, basat en la sublimació d'alguns aspectes de la vida quotidiana —cultura, costums, etc.— i recolzat en la unitat d'unes úniques lleis econòmiques i polítiques estava, però, destinat a anar canviant progressivament en la mesura que anirien afermant-se les estructures econòmiques del monopoli industrial. Aquest procés, del que se'n derivaria un nou marc de relacions entre les «èlites» estatals i regionals, suposaria, però, més endavant, l'arraconament d'aquest concepte i la seva substitució pel de regió polaritzada.

La regió econòmica i la regió polaritzada

Encara que la interpretació dels motius que incidiren en la utilització econòmica de la regió puguin presentar-se, en general, com a resultat de l'afermament del capitalisme industrial, cal tenir en compte, però, que aquesta explicació ha de plantejar-se, també, en funció dels processos socials i culturals que, com el mateix creixement econòmic, estaven canviant les estructures socio-espacials dels països industrials i configuraven, conjuntament, la nova situació que tantes vegades ha estat presentada —unidimensionalment— com explicativa del rebuig al concepte de regió històrica i de la seva substitució pel de regió econòmica i/o polaritzada.

Dins d'aquesta convergència de factors, en els quals no sembla correcte buscar una alternativa en una explicació espacial basada, únicament i exclusivament en una pretesa objectivació científica del paper de la ciutat, creiem que la utilització d'una hipòtesi que com la de les crisis de l'estat, remet al sistema de relacions polítiques, continua essent un bon esquema a partir del qual inserir i relacionar les diferents variables que s'han anat evidenciant com a més sobressortints.

Així, pel que fa als processos que es desenvoluparen durant els anys cinquanta i seixanta i que generaren noves crisis, ha semblat que calia destacar, sobretot, aquells que revertiren en una crítica a la mateixa funció de l'estat i que, d'acord amb la classificació que estem utilitzant, podem interpretar en tant que crisis de *participació* i de *distribució*.

Per una part, la crisi de *participació* podria entendre's com el resultat d'una sèrie de processos entre els quals ocuparia un lloc destacat la dissociació que s'hauria produït entre ciutadà i estat com a conseqüència de la manca de correlació entre els seus mecanismes d'intervenció política —basats en el sistema electoral—, i la pràctica real de les actuacions d'un estat progressivament més condicionat pels monopolis econòmics i els interessos corporativistes. A aquesta situació, els efectes territorials de la qual ja s'haurien intuït en la mesura que des del mateix estat es ponderaven les possibilitats d'una descentralització administrativa³³, se li haurien d'afegir, però, encara, els efectes provocats per la penetració progressivament majoritària dels «mass-media» i dels símbols i referències inherents a la societat de consum, els quals homogenitzaren els comportaments culturals de la població —d'on una subsidiària crisi d'*identitat*— i desviarien els objectius i mecanismes d'actuació col·lectiva vers d'altres centres d'interès³⁴.

De tota manera, però, la crisi de *distribució* és la que acostuma a relacionar-se més directament amb aquesta etapa car, si bé el creixement econòmic generalitzat havia aconseguit atenuar les situacions d'extrema pobresa en els països avançats, continuaven mantenint-se en canvi, les desigualtats quant a la distribució de la riquesa en els diferents territoris de l'estat. Aquest resultat, expressat en la concentració de capital, públic i privat, entorn dels nuclis urbans que ja amb anterioritat s'havien organitzat amb una clara especialització industrial, i que també s'havia aconseguit mitjançant l'elevat cost social

dels moviments migratoris, era, doncs, el que s'expressava en una crisi de *distribució*, les derivacions conflictives de la qual es va intentar corregir precisament, en base a una sèrie de mesures polítiques i de regionalització econòmica que van abordar, a partir d'aleshores, distints estats europeus.

Situats doncs en un context de potenciació del creixement econòmic estatal es desprenen, per tant, algunes de les característiques de la crisi de *penetració*, que implicava un canvi de relacions amb les «èlites» regionals les quals, en estar implicades en un procés de creixement, progressivament basat en les estructures econòmiques estatals havia deixat de tenir, en gran part, l'especificitat territorial que l'havia caracteritzat anteriorment. Per altra part, també s'ha de tenir en compte que, paral·lelament a aquesta dissolució de les burgesies industrials en l'estatal, els termes del pacte, com a mínim pel que fa al control i a la gestió econòmiques, s'havien complicat, si més no, per la progressiva penetració del capitalisme internacional, pròpiament monopolista i que era, en última instància, l'instigador d'una industrialització, basada en les diferents unitats de producció de les multinacionals.

Complementàriament a aquesta situació s'entenen per tant algunes de les característiques i objectius de la regió econòmica, i més específicament polaritzada, que, a part de l'optimització econòmica de l'espai estatal, proporcionava els raonaments objectivament adequats per tractar les contradiccions que l'acompanyaven internament.

En aquest sentit, doncs, el concepte de regió polaritzada, i més propiament encara el de «sistema urbà» servia en un doble nivell: el de la intervenció en la xarxa urbana estatal, seleccionant i preparant les millors ciutats des de la perspectiva del capitalisme monopolista industrial i, de l'altre, el tractament de les regions, sobretot, en tant que àrees econòmiques en les quals les ciutats i els processos d'urbanització tenien un paper determinant. Subsisteix, però, la impressió que l'enfocament regional, durant aquests anys, es fonamenta en la consideració de l'estat com a única regió real i, en aquest sentit, tant la pràctica científica de l'economia espacial, tant dels geògrafs teòrics com del planejament en general, corroboren l'asseveració de la consideració de l'estat com a única regió, un únic sistema urbà i, fins i tot, un espai en el qual els desequilibris territorials, que es presenten com la variant regionalista i àdhuc particularitzadora, poden ésser tractats per un igual, i en funció de les premisses socio-centristes a la qual ens referíem anteriorment.

La regió com espai d'identitat

La consideració de la regió com espai d'identitat s'insereix, tal com ja s'ha comentat, en la necessitat d'explicar els mecanismes mitjançant els quals els individus i la societat es relacionen a través d'uns sistemes de pertinença en què l'espai desenvolupa un dels papers fonamentals. D'aquest plantejament es desprenen, lògicament, una sèrie de pràctiques científiques absolutament divergents de les anteriors en les quals torna a prendre cos la consideració respecte a la realitat regional entesa aquest cop no tant pel passat com per la realitat de la vida quotidiana i la definició d'aquest paradigma territorial en tant que instrument de reterritorialització.

Nogensmenys, però, alguns dels processos que s'estan identificant actualment arrenquen de la situació anterior, quan els assaigs de descentralització administrativa havien iniciat una dinàmica que, de tota manera, estava destinada a accelerar-se i, fins i tot, en alguns casos, com el de l'estat espanyol, a ésser profundament modificada. En l'explicació d'aquestes tendències poden adduir-se una sèrie de fenòmens, tots ells referits a transformacions ocorregudes en les estructures socials i econòmiques dels últims anys i a la seva incidència en l'organització espacial. En tot cas, si continuem cercant les correspo-

nents relacions amb les crisis de l'estat-nació, caldria destacar, d'antuvi, dues qüestions: la primera d'elles, la de la mateixa crisi econòmica, que va afectar de ple el capitalisme monopolista industrial el qual era, tal com s'ha vist, la base de la regionalització econòmica dels anys anteriors; i la segona, la d'una sèrie de noves crisis, d'efectes diversos, si bé s'ha de reconèixer que algunes d'elles també tenen un important component econòmic. De fet, però, les propostes d'Y. Mény permeten il·luminar, un cop més, alguns dels condicionants implícits d'aquesta nova definició regional.

Així, quant als processos que s'estan desenvolupant actualment potser mereixi una especial atenció, en primer lloc, el que s'està esdevenint com a conseqüència de la potenciació de les identitats regionals, principalment aquelles que es refereixen a espais culturals específics i que, a redós d'una sèrie de mecanismes diversos estarien aconseguint de revitalitzar uns sistemes d'identificació territorial que poden arribar a generar una alternativa davant dels sistemes d'identificació estatal. Serien aquests processos de tipus divers, tals com els que estan relacionats, per exemple, amb el temps del lleure de les societats avançades, amb el redescobriments de l'artesanía, de la música o la dansa tradicionals, la configuració d'una nova cultura popular, o bé també pel paper exercit per la premsa i els mitjans de comunicació, potenciats en aquesta direcció per la progressiva institucionalització de les llengües autòctones.

Tanmateix, però, també sembla particularment important el paper de les crisis relacionades, un cop més, amb la justificació de l'estat, tals com per exemple la de *legitimitat*, la descentralització i la institucionalització de les entitats de govern regional les quals, a part de reforçar els sistemes d'identificació regional haurien començat a ocupar àmbits d'actuació que havien estat exclusius de l'estat fins el moment present.

De tota manera, els efectes d'aquesta descentralització també es veuen enfortits per la propensió ciutadana en la participació de moviments reivindicatius diversos, la majoria d'ells de fàcil territorialització, tals com l'ecologia o la defensa de les economies industrials de les regions en crisi. En aquest sentit, C. Raffestin escrivia que la demanda regionalista de la societat actual permetia «reprenre el poder per la base a través de la quotidianitat... i tenir una malla territorial en la qual permetre l'exercici del poder significa, a fi de comptes, redescobrir les col·lectivitats de malles concretes que s'oposen a les malles abstractes de l'estat»³⁵.

Per altra banda, però, s'ha d'afegir a aquesta situació, —que és la mateixa amb que es troba l'estat— la demanda de serveis públics —des de la infraestructura als equipaments— la qual demanda està cada cop menys en situació de poder satisfer. Seria aquesta la crisi de l'estat fiscal, entesa en aquest cas com la de l'estat benefactor que redistribueix les rendes a favor de les capes socials més pobres i que es concretaria en mesures tendents a la reducció dels pressupostos públics, sobretot aquells que estarien destinats a la previsió sanitària, la jubilació o l'ensenyament i que tendrien a reduir, privatitzant-los, els costos d'empreses públiques d'escassos rendiments o competitivitat.

En tot cas, però, cal tenir en compte que, d'uns i altres processos, se'n deriven una sèrie de canvis quant a la posició de les diferents «èlites» respecte als mecanismes del creixement econòmic i, s'explica, per tant, que s'hagin produït les corresponents modificacions en les relacions que sostenen entre si. En aquest sentit, i també en el de la tendència de reterritorialització, potser un dels aspectes més rellevants quant a les formes de penetració consisteixi, precisament, en el reforçament del paper de les «èlites» regionals respecte a la direcció, o si més no, la gestió del creixement econòmic regional, el qual, un cop superada la crisi dels anys setanta, s'estaria reorientant, en els països avançats, respecte d'uns sectors econòmics fonamentats en les tecnologies avançades i en l'inter-

canvi i el consum que són les que potencien, precisament, la urbanització del territori.

Possiblement, aquesta situació, que enforteix les «èlites» regionals, i les transforma, en contradicció amb èpoques passades, en interlocutor vàlid de les «èlites» internacionals, estaria caracteritzada, per tant, per l'aliança econòmica entre grups importants del sector competitiu i sectors molt especialitzats del monopoli els quals, relacionats igualment amb l'intercanvi i el consum, necessitarien dels processos d'urbanització, de l'optimització del paper directiu de la gran ciutat i de la necessitat de tenir garanties pel que fa a l'accés ràpid al territori i l'estat. És precisament en aquest punt, on el paper de l'estat tornaria a ocupar un lloc decisiu en la mesura que només ell pot garantir l'estabilitat d'aquestes relacions.

Encara que potser sigui precipitat avançar algunes de les connexions que poden identificar-se entre aquestes crisis, que encara s'estan produint en l'actualitat, i el concepte de regió que ens ocupa, existeixen però, uns determinats paral·lelismes que poden esmentar-se, si més no, en tant que deduccions provisionals. Una d'elles seria, potser, aquella que fa referència a la potenciació que s'està produint en l'actualitat respecte a l'enfortiment dels espais intraestatals, ja sigui a través dels mecanismes institucionals, com seria el cas de l'estat espanyol, i reivindicatius, com el dels moviments regionalistes i nacionalistes francesos; o fins i tot, la cristallització d'aquesta tendència en la dinàmica política de l'Europa de les regions, la carta dels drets de les llengües autòctones³⁶, la seva difusió per la televisió, per cable, etc. Uns i altres exemples assenyalen, però, que el nou paradigma basat en la noció de regió en tant que territori i espai d'identitat no s'està desenvolupant al marge dels corrents reals.

De la mateixa manera, potser, també convindria destacar el caràcter urbà de la majoria de territoris en els quals s'està desenvolupant aquest paradigma i sobre els quals, de fet, s'estan produint els processos econòmics que estem esmentant. Resultaria, doncs, que el concepte de regió com espai d'identitat ja no respondria a un territori caracteritzat per unes estructures rurals o arcaïtzants sinó que, al contrari, vindria definit, bàsicament, per estructures urbanes la revalorització de les quals —a través del planejament territorial i les reformes urbanístiques— només podria ésser correctament executat com no fos des de les iniciatives de les mateixes «èlites» locals i regionals.

Conclusions provisionals per a un tema pendent

A la fi d'aquest repàs respecte a les tres teories regionals més usuals, on s'ha assajat de mostrar els paral·lelismes existents amb les corresponents estructures socials i polítiques, i la consideració de les aportacions de Lluís Solé Sabarís pel que fa a l'objectivitat regional, s'imposen, si més no, unes breus puntualitzacions que, tot i no ésser conclusives, car el tema continua obert, permeten ressaltar alguns punts que semblen particularment significatius.

El primer, consistiria, potser, en la necessitat de ressaltar, un cop més, el caràcter social i polític de les teories regionals les quals, com s'ha vist, no s'invaliden les unes a les altres per mor d'una finalitat asèpticament analista, sinó que, en canvi, cal buscar explicacions més complexes, inserides en la dinàmica de les transformacions ocorregudes en el si d'una societat, que té precisament en l'estat-nació, la forma més estable d'organització política.

El segon punt a tractar, podria fer-se derivar d'aquesta mateixa manera d'organització política estatal, la qual condiciona el predomini d'unes visions marcadament sòcio-centristes

pel que fa a les formulacions científiques i acadèmiques. És aquesta perspectiva la que allunya les teories regionals de la problemàtica de la formació de les nacionalitats, les quals reconeix, només implícitament, i segons les necessitats econòmiques dominants, en els plantejaments particularistes.

Una altra qüestió a destacar d'entre tot el que s'ha anat veient, seria, potser, aquella que fa referència a les crisis de *penetració*, en la mesura que, de la seva anàlisi en tres moments de la història europea recent, se n'ha derivat la importància que té, per a l'anàlisi espacial, el factor poder, els tipus de relacions que se'n deriven i les diferents escales en les quals es desenvolupa i legitima. Potser, també, finalment, restaria una altra conclusió, la qual, encara que pot semblar molt genèrica no deixa de tenir la seva importància respecte als objectius universals de les metodologies geogràfiques: ens referim a la marcada evidència amb què es mostren les lleis del domini econòmic i a la claredat amb què s'articulen entorn d'una estructura que organitza les diferents escales —o camps— on es desenvolupen els diferents nivells de poder. En conseqüència, podria resultar, doncs, que calgués concloure sobre el paper del concepte de regió en aquest feix de relacions, així com en el seu caràcter social i històricament determinat.

Tanmateix, però, som conscients de la provisionalitat amb la qual s'han escrit aquestes pàgines i de la necessitat de continuar avançant amb profunditat en aquesta línia.

Notes

¹ Vegeu R. RIBÓ: *Sociocentrismo y sociocentralismo: notas para un (re)planteamiento de la «cuestión regional»*, «Estudios Regionales II. Reunión de Estudios Regionales», Madrid, Instituto Nacional de Prospectiva y Desarrollo Económico, 1976 pp. 373-376. (Islas Canarias, 1975).

² Ídem 1

³ Y. Mény: *Crises, régions et modernisation de l'état*, «Pouvoirs», París, 1981, pp. 5-18.

⁴ R. BRUNET: *La regionalizzazione: essenza o gestione dello spazio*, «Regione e regionalizzazione», Milano, Franco Angeli Ed., 1984, pp. 47-66 (Verona, 1983).

⁵ Ídem 1.

⁶ J. GARCIA FERNANDEZ: *Los sistemas de cultivos de Castilla la Vieja*, «Aportación Española al XX Congreso Geográfico Internacional», Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1964, pp. 139-157 (Regne Unit, 1964).

J. GARCIA FERNANDEZ: *Campos abiertos y campos cerrados en Castilla*, «Homenaje al Excmo. Sr. D. Amando Melón y Ruiz de Gordejuela», Zaragoza, Instituto de Estudios Pirenaicos — Instituto Juan Sebastian Elcano, 1966, pp. 117-131.

⁷ Lluís SOLÉ SABARÍS: *Sobre el concepto de región geográfica i la seva evolució*, «Miscel·lània Pau Vila», Barcelona, Institut d'Estudis Catalans-Societat Catalana de Geografia, 1975, pp. 413-471.

⁸ Ídem 7, p. 466.

⁹ Ídem 7, p. 452.

¹⁰ Ídem 7, p. 469.

¹¹ Ídem 7, p. 469. Vegeu, igualment 1.

¹² Lluís SOLÉ SABARÍS: *Península Ibérica. Geografía Física*, Barcelona, Ed. Montaner y Simón S.A., 1949.

¹³ J. RACINE i A.S. BAILLY insistiren, ja fa temps, en la necessitat de reflexionar sobre els condicionants que, de manera implícita, condicionaven la selecció de variables en Geografia. Vegeu concretament d'aquests autors: *Les géographes, ont-ils jamais trouvé le Nord?*, «L'espace géographique», París, C.N.R.S., 1978, núm. 1, pp. 5-14.

¹⁴ Ens referim, bàsicament, als Congressos celebrats a Ginebra, Verona i Barcelona el 1982, 1983 i 1985 respectivament. Vegeu:

- *Espaces de référence, espaces d'appartenance*, «Espaces et Sociétés», París, 1982 núm. 41, 1983, núm. 42 (Ginebra, 1982).
- *Regione e regionalizzazione*, Milano, Franco Angeli Ed., 1984 (Verona, 1983).
- *I Conferència econòmica de la Mediterrània Nord-Occidental*, (Barcelona, 1985).
- ¹⁵ Vegeu concretament *Espaces de référence, espaces...*,¹⁴.
- ¹⁶ Vegeu, entre d'altres aportacions en la mateixa línia: M.J. WEBBER: *Agglomeration and the Regional Question*, «Antipode. A Radical Journal Geography», 1982, vol. 14, núm. 2, 1-11.
- ¹⁷ Ídem 15.
- ¹⁸ C. RAFFESTIN: *Territorializzazione, deterritorializzazione, riterritorializzazione*, «Regione e regionalizzazione», pp. 69-82. Vegeu 14.
- ¹⁹ La insistència en el tema de la crisi ha esdevingut, de fet, una referència comuna en les darres aportacions geogràfiques. Vegeu en aquest sentit els comentaris de R. Brunet —Ídem 4— el qual parla d'una Geografia de la crisi.
- ²⁰ Ídem 18.
- ²¹ Ídem 3.
- ²² Ídem 3, p. 6
- ²³ El qual es refereix als treballs de Pye i L. Binder. Vegeu 3.
- ²⁴ Vegeu, per exemple, algunes de les comunicacions presentades al Congrés de Ginebra —Ídem 14— i, entre elles: Ch. RICQ: *La région, espace institutionnel et espace d'identité*, pp. 113-129. Des d'una posició més específicament socio-centrista, pot consultar-se però una interpretació sobre els processos regionalistes francesos a: P. TAFANI: *Échecs de la régionalisation et des contestations regionalistes 1960-1981*, «Hérodote», París, 1981, núm. 23, pp. 8-32.
- ²⁵ Ídem 24.
- ²⁶ Haig de destacar, pel que fa a l'elaboració d'aquest quadre, les interessants suggerències i comentaris de Lia Osorio Machado, a la qual dec, a més, la correcció a unes primeres hipòtesis sobre la crisi de penetració.
- ²⁷ Ídem 18.
- ²⁸ Recordem, entre d'altres, les aportacions de:
— N. BROU: *Le problème du découpage régional*, «La pensée géographique en France au XIXe. siècle», «Revue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest», Toulouse, 1976, pp. 225-247.
— P. CLAVAL: *La région historique*, «Pour le cinquantenaire de la mort de Paul Vidal de la Blanche», París, Annales Littéraires de la Université de Besançon», 1968, pp. 105-113.
— M. le BERRE: *Heur et malheur de la Géographie Regionale*, «Travaux de l'Institut de Géographie de Reims», Reims, 1980, núm. 40-41, pp. 3-19.
- ²⁹ Citat per H. CAPEL; *Filosofia y ciencia en la Geografía Contemporánea*, Barcelona, Barcano-va, 1981.
- ³⁰ Vegeu M. le Berre, 28.
- ³¹ Recordem, simplement, les mateixes arrels filosòfiques respecte a l'escola de la Filosofia Escocesa del Sentit Comú, així com les interessants referències que poden trobar-se en aquest sentit a: J. FONTANA: *Historia. Análisis del pasado y proyecto social*, Barcelona, Ed. Crítica, 1982, pp. 78-79.
- ³² Ídem 30, així com les crítiques ja tradicionals de Y. LACOSTE: *El establecimiento de un poderoso concepto obstáculo*, «La Geografía, un arma para la guerra», Barcelona, Anagrama, 1977, pp. 42-51.
- ³³ J. BORJA - M. CASTELLS: *El regionalismo contemporáneo*, «Cuadernos para el Diálogo», X, 1968, pp. 20-23.
- ³⁴ Ressenyem entre d'altres la proliferació d'associacions professionals, d'usuaris, o simplement esportives, i la seva incidència en la dinamització de la vida quotidiana. Vegeu, en aquest sentit, J. REMY - L. VOYE: *La ciudad y la urbanización*, Madrid, Instituto de Estudios de Administración Local, 1976.
- ³⁵ C. RAFFESTIN: *Pour une Géographie du pouvoir*, París, L.I.T.E.C., 1980, p. 167.
- ³⁶ «El País», Barcelona, 3-III-1986, p. 26.